
La democràcia deliberativa

PID_00270195

Joan Balcells Padullés

Temps mínim de dedicació recomanat: 3 hores

Joan Balcells Padullés

Primera edició: febrer 2020
© Joan Balcells Padullés
Tots els drets reservats
© d'aquesta edició, FUOC, 2020
Av. Tibidabo, 39-43, 08035 Barcelona
Realització editorial: FUOC

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny general i la coberta, no pot ser copiada, reproduïda, emmagatzemada o transmesa de cap manera ni per cap mitjà, tant si és elèctric com químic, mecànic, òptic, de gravació, de fotocòpia o per altres mètodes, sense l'autorització prèvia per escrit dels titulars dels drets.

Índex

Introducció	5
Objectius	8
1. Deliberació i democràcia	9
2. Què defineix una bona deliberació?	13
3. On es produeix la deliberació?	17
3.1. Enfocaments sistèmics de la democràcia deliberativa	17
3.2. Internet: un espai per a la deliberació de masses?	19
3.3. La deliberació en minipúblics	20
3.3.1. Les enquestes deliberatives	23
3.3.2. Els consells o assemblees ciutadanes	24
4. Els resultats i efectes de la deliberació	25
5. Algunes consideracions crítiques	27
6. Lectures seleccionades	29
Bibliografia	31

Introducció

En aquest mòdul didàctic ens endinsarem en un dels enfocaments teòrics de la democràcia que recentment ha adquirit major rellevància: **la democràcia deliberativa**. En efecte, la deliberació ha tingut un ampli predicament en els darrers anys, fet que es coneix com a «gir deliberatiu» en la teoria de la democràcia. Aquest gir té els orígens en l'àmbit de la filosofia i la teoria política normativa, sobretot a partir del darrer quart del segle XX, amb autors destacats com Jürgen Habermas, John Rawls, John Dryzeck, Joshua Cohen, Jon Elster, Jane Mansbridge, Iris Marion Young, etc.

Aquest gir aglutinava aproximacions força diverses i heterogènies sobre les virtuts de la deliberació i del debat públic com a elements consubstancials a la democràcia, amb una preocupació centrada sobretot en la qüestió de la **legitimació del poder polític** en els sistemes democràtics.

Si reconeixem que tots els ciutadans mereixen la consideració de ser tractats com a individus lliures i iguals (com a pilar fonamental de les democràcies liberals), quina és la millor manera de resoldre les diferències i conflictes que inevitablement puguin sorgir entre ells?, com es poden aconseguir acords o solucions que siguin el màxim de legítims i, per tant, acceptables, entre persones amb opinions diverses i discordants? La resposta dels teòrics de la deliberació sempre ha anat acompanyada de la confiança en què la millor manera de respondre aquestes preguntes és per mitjà de l'intercanvi d'arguments entre les parts implicades, que condueixi cap a una comprensió mútua.

La relació entre els diferents actors polítics, grups, col·lectius, ciutadans que configuren una determinada comunitat política s'ha de basar en l'intercanvi de raons, en què cadascú pugui justificar la seva posició davant dels altres i, al mateix temps, atengui i respongui els arguments alternatius que se li plantegin.

Bona part de les teories deliberatives coincideixen amb un element comú: un descontentament amb la visió purament electoralista i competitiva de la democràcia. No és que el vot no sigui un instrument vàlid o útil a l'hora de guiar l'acció política, sinó que es veu com una solució incompleta o, a vegades, massa simplista. Per als enfocaments deliberatius la força motora de la democràcia està més aviat en una altra banda: en el **diàleg**, la **persuasió** i el **debat**. S'assumeix que la millor manera de tractar els problemes col·lectius i prendre decisions que afecten el conjunt de la societat és mitjançant **la veu i la paraula**: escoltar amb respecte les diferents parts implicades i les seves

raons, mesurar les diferents alternatives en joc i sospesar de manera crítica i pausada tant els arguments a favor com en contra abans d'adoptar qualsevol mesura. De fet aquest esperit impregna importants institucions de la democràcia representativa com ara els parlaments, les assemblees constituents, etc., que són òrgans col·lectius en què teòricament es debaten idees i propostes per arribar a la millor decisió per a la comunitat (Manin, 1998, pàg. 225-236).

Així, doncs, l'espai polític per excel·lència per a la democràcia deliberativa és el **fòrum**, com a espai de debat públic on poder manifestar i resoldre les diferències mitjançant l'intercanvi raonat d'arguments.

Més enllà de la teoria, aquest gir deliberatiu també ha tingut una orientació pràctica. Darrere de l'impuls de la deliberació hi ha un programa de reforma de la democràcia amb iniciatives que pretenen millorar la deliberació dins de les institucions polítiques i promoure noves formes d'interacció amb la ciutadania per a afavorir el debat constructiu. Aquest enfocament segurament ha guanyat força en els darrers anys arran dels reptes que amenacen el futur de la democràcia. El descrèdit o la pèrdua de confiança en les institucions polítiques i en els actors tradicionals de la política, la crispació i polarització que sovint dominen l'esfera pública, la desinformació o, fins i tot, la intoxicació o manipulació descarada de l'opinió pública, etc., són factors que poden erosionar els mateixos fonaments de la democràcia. Alguns crítics han vist precisament en les propostes de la democràcia deliberativa una manera de combatre aquestes males pràctiques.

En favor de la deliberació

En un article publicat a la revista *Science* com un manifest en favor de la deliberació signat per alguns dels principals investigadors en aquesta àrea, s'apostava per la democràcia deliberativa com un projecte capaç d'aportar receptes solvents contra la crisi actual de la democràcia. Fins i tot, el *Financial Times* va dedicar un editorial per a defensar la democràcia deliberativa com a solució amb un titular prou significatiu: «Deliberative politics is just what politics needs» (*Financial Times*, 11/08/2019).

Amb més o menys èxit, en els darrers anys han proliferat iniciatives amb l'objectiu d'aprofundir en els aspectes deliberatius de la democràcia. Per exemple, s'ha posat el focus en innovacions democràtiques centrades en la deliberació ciutadana, com ara enquestes deliberatives o consells ciutadans que incorporen el punt de vista de la ciutadania en el debat sobre polítiques públiques o reformes legislatives. Després d'una etapa eminentment teòrica o filosòfica, la deliberació també ha despertat l'interès de disciplines més empíriques dins de l'àmbit de les ciències socials, des de la ciència política o la sociologia fins a les ciències de la comunicació o la psicologia. De fet, segons James Bohman (1998), la majoria d'edat de la teoria deliberativa ha arribat quan la reflexió

Lectura recomanada

Vegeu J. S. Dryzek, A. Bächtiger, S. Chambers *et al.* (2019). «The crisis of democracy and the science of deliberation». *Science* (vol. 363, núm. 6432, pàg. 1144-1146).

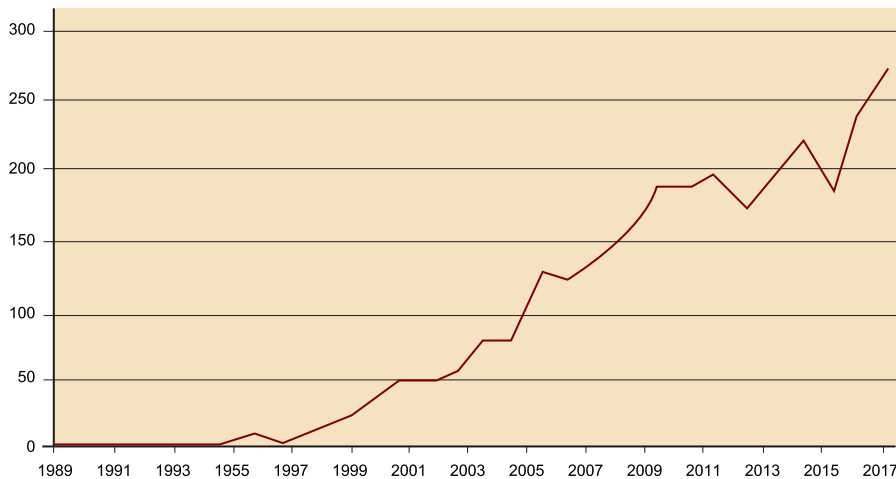
Recerca empírica

Per posar alguns exemples, algunes de les preguntes que orienten la recerca empírica en aquest àmbit inclouen qüestions com ara el disseny institucional dels processos deliberatius, l'avaluació de la qualitat deliberativa durant el procés de debat i discussió, o els efectes (en termes d'actituds i coneixements) que pot tenir per als ciutadans la participació en processos deliberatius.

teòrica ha anat incorporant una major sensibilitat empírica sobre la factibilitat i els problemes que implica l'aplicació i institucionalització de les pràctiques deliberatives.

Per tot això, l'anàlisi de la deliberació i el seu paper en la democràcia constitueix un camp d'estudi molt interessant que combina aportacions de disciplines molt diferents. És un d'aquells camps en què s'entrecruen de manera fructífera les aportacions de la filosofia i la teoria normativa amb la recerca més empírica i experimental. En termes de producció científica, l'impuls de la democràcia deliberativa en els darrers anys es pot observar en el volum de publicacions acadèmiques sobre aquesta temàtica que no ha parat de créixer en les darreres dècades (vegeu gràfic 1).

Gràfic 1. Nombre de publicacions científiques en què apareix el terme 'democràcia deliberativa' (en el resum o com a paraula clau) dins de la base de dades Scopus (període 1989-2018).

Font: Scopus

Objectius

Els objectius d'aquest mòdul són els següents:

- 1.** Entendre les principals contribucions teòriques i empíriques de l'enfocament deliberatiu de la democràcia.
- 2.** Comprendre la importància de la deliberació i del debat públic en els sistemes democràtics.
- 3.** Analitzar les experiències d'innovació democràtica basades en la deliberació ciutadana.
- 4.** Examinar les principals crítiques que es poden formular al model deliberatiu de democràcia.

1. Deliberació i democràcia

A grans trets, la idea de **deliberació** es basa en l'intercanvi comunicatiu per mitjà de l'argumentació raonada.

Jane Mansbridge ho resumia de manera minimalista com «una comunicació recíproca que implica sospesar i reflexionar sobre les preferències, els valors i els interessos relacionats amb els afers públics» (Mansbridge, 2015). De fet, etimològicament la paraula *deliberar* prové de l'arrel llatina *libra* (balança), la qual cosa aporta una idea molt gràfica del seu significat: deliberar vol dir ponderar, sospesar diferents arguments o alternatives. Així doncs, la deliberació, com a intercanvi de raons, es contraposa diametralment amb la imposició d'idees, sigui per mitjà de l'autoritat o de la coacció: és coneguda en aquest sentit l'afirmació de Habermas segons la qual l'única força que ha de prevaldre en la deliberació és la «força del millor argument».

Qui delibera?

Per què associar la idea de deliberació amb democràcia? Per què no deixar la deliberació en mans dels experts, que són qui més en saben i, per tant, podrien arribar en principi a millors conclusions? Sens dubte, aquest tipus de preguntes afecten la pròpia legitimitat de la democràcia i una de les seves bases fonamentals com és la igualtat política. Potser és escaient recuperar aquí com a resposta una cita força il·lustrativa d'R. Dahl: «[...] així com el lliure debat i la controvèrsia són, com va sostenir John Stuart Mill de manera brillant, essencials per a la cerca de la veritat (o, si es prefereix, de judicis raonablement justificables), és més probable que un govern que no rebi obstacles o qüestionaments dels ciutadans, qui són lliures de debatre i oposar-se a les polítiques dels seus líders, cometi errors garrafals [...]» (Dahl, 2008, pàg. 20).

Certament, tot i que la connexió entre deliberació i democràcia és pràcticament acceptada per tothom, hi ha divergències pel que fa al seu abast. Alguns prefereixen formes més restringides de deliberació (centrades per exemple, en les elits i institucions representatives), mentre que altres advoquen per fórmules més actives de la ciutadania. D'alguna manera, la divisòria entre democràcia directa i representativa també travessa el debat sobre la democràcia deliberativa.

Les teories deliberatives se solen contraposar amb les concepcions agregatives de la democràcia. De manera força eloqüent, el teòric de la política Jon Elster (2005) diferenciava entre el «fòrum» i el «mercat» com a metàfores diferents d'entendre la política i la democràcia. Així, les **teories de l'elecció racional** posarien el focus en l'expressió del vot com a acte privat i individual, fruit d'un càlcul més o menys racional, i en l'agregació de les preferències individuals per mitjà de processos electorals com a mecanisme per a dilucidar la voluntat col·lectiva. D'aquesta manera, el ciutadà tria l'opció que més li convé segons els seus interessos o preferències com si fos un mercat en què competeixen diferents productes. En canvi, les **teories participatives i deliberatives de la democràcia** s'aproprien més a la concepció de la política com un acte públic i col·lectiu, propi de la imatge del «fòrum», basat en el debat, la intersubjectivitat i la participació col·lectiva dels ciutadans. Per als enfocaments deliberatius,

Vegeu també

Per a aprofundir més sobre l'elecció racional, podeu consultar el mòdul «L'enfocament econòmic de la democràcia».

les preferències dels ciutadans no són fixes, sinó que poden canviar i variar en funció de la interacció social amb altres agents. Per aquest motiu, l'èmfasi recau en la manera com els ciutadans formen les seves opinions i en els mecanismes socials, polítics i comunicatius que intervenen en aquest procés. En un sentit ampli, doncs, el fòrum no solament és un espai de debat, sinó també una font d'aprenentatge polític que actua com a «escola» de ciutadania.

El filòsof alemany Jürgen Habermas ho expressava de la manera següent:

«La teoria econòmica de la democràcia contempla els esdeveniments polítics corresponents des del punt de vista de les decisions de l'elecció racional i explica el procés democràtic que es produeix mitjançant la competició entre els partits polítics a partir de l'autointerès il·lustrat dels ciutadans [...] El model deliberatiu dirigeix l'atenció d'una manera més intensa cap a les funcions cognitives de la formació de l'opinió i de la voluntat més que no pas cap a l'elecció racional o a l'*ethos* polític. Aquí es fa la recerca cooperativa de solucions als problemes allò que ocupa el lloc de l'agregació de preferències en termes de democràcia competitiva o el lloc de l'autodeterminació col·lectiva d'una nació.»

J. Habermas (2009). «¿Tiene aún la democracia una dimensión epistémica?». *¡Ay Europa! Pequeños escritos políticos* (pàg. 143, traducció pròpia al català). Madrid: Editorial Trotta.

Per bé que sovint es presenten com a teories afins, tanmateix hi ha algunes tensions latents entre les teories participatives i les teories deliberatives de la democràcia. A grans trets, podríem dir que les **teories participatives** advoquen per una major participació de la ciutadania en els afers públics, molt sovint mitjançant mecanismes de democràcia directa. Una major quantitat de participació i, sobretot, una major inclusivitat –especialment, un major empoderament de tots els col·lectius i grups de la societat, incloent singularment les minories i els grups més vulnerables– ha de permetre millorar la legitimitat dels processos democràtics.

Ara bé, com veurem més endavant, des dels **enfocaments deliberatius**, sovint l'èmfasi recau no tant en la quantitat sinó sobretot en la **qualitat** de la participació. Incrementar la participació per si mateixa no significa necessàriament una millora de la qualitat democràtica o una millora del procés de decisió col·lectiva. En qualsevol cas, cal que aquesta participació vagi acompanyada de mecanismes que garanteixin la generació d'opinions fonamentades i ben informades. Un públic poc o mal informat, gens interessat en els afers públics o poc avesat a la reflexió crítica pot ser una presa fàcil dels demagogs o de les elits poderoses de torn que –amb una pretensió il·lusòria de la democràcia– poden manipular l'opinió pública al seu favor. L'èmfasi a garantir les condicions més adients per a la deliberació ha conduït cap a la proliferació de propostes de democràcia deliberativa centrades en la creació de **minipúblics o microcòsmos deliberatius** (com, per exemple, les enquestes deliberatives) –en què es pot construir un entorn amb unes condicions tan favorables com sigui possible per a un intercanvi productiu d'arguments (per exemple, garantint grups de discussió amb diversitat d'opinions i amb informació rellevant per a valorar les diferents alternatives possibles, en què predomini el respecte mutu

Vegeu també

Per a saber-ne més sobre aquest filòsof, podeu consultar l'apartat «Què defineix una bona deliberació?» d'aquest mòdul didàctic.

Vegeu també

Per a aprofundir més sobre els minipúblics deliberatius, podeu consultar l'apartat «La deliberació en minipúblics» d'aquest mòdul didàctic.

i el civisme). D'aquesta manera, s'ha optat en alguns casos per intensificar la qualitat de la deliberació encara que fos a costa de renunciar a la participació de masses.

A continuació descriurem alguns dels **principals focus d'interès** que han caracteritzat els enfocaments deliberatius de la democràcia:

1) La formació de les preferències. Els teòrics deliberatius posen l'accent en la necessitat que els processos democràtics es basin en preferències o opinions que siguin fruit d'un procés reflexiu. Posen el focus en els mecanismes que poden garantir una opinió ben formada i entenen el debat com un procés d'aprenentatge continu. En el fons, assumeixen que les preferències dels ciutadans no són fixes, ni són predeterminades, sinó que poden variar en funció dels arguments que s'aportin. Per tant, és el mateix procés de deliberació el que ajuda a conèixer millor les preferències dels ciutadans.

2) La deliberació com a font de legitimitat democràtica. Es considera la deliberació com un mecanisme que ha de permetre arribar a solucions o decisions més legítimes des d'un punt de vista democràtic. D'aquesta manera, es matisa la idea de la democràcia com un sistema fonamentat simplement en la regla de la majoria o en la força dels vots. Cal que també hi hagi espais i fòrums de debat en què totes les parts afectades puguin manifestar, contrastar i rebatre diferents posicions de manera argumentada. En paraules del teòric Bernard Manin (1987, pàg. 352): «la llei legítima és el resultat d'una deliberació general i no l'expressió de la voluntat general».

3) El valor epistèmic de la deliberació. Algunes teories deliberatives destaquen que el procés de debat i discussió també condueix cap a un procés d'aprenentatge i de millora del coneixement. Idealment, el fet de debatre una determinada qüestió dins d'un grup de persones –que òbviament serà més ampli i divers que no pas fer-ho de manera aïllada– fa possible que els individus hagin de contrastar la seva posició amb nous punts de vista, fets o informació que potser no s'havien tingut en compte fins al moment. Tal com se sol dir popularment, hi veuen més quatre ulls que dos, i hi podríem afegir que com més mirades s'hi incloquin, serà encara més probable de veure-hi més coses. D'alguna manera, els processos deliberatius poden aprofitar la intel·ligència col·lectiva a l'hora de considerar més perspectives i arribar a unes conclusions o decisions més sòlides i contrastades.

4) La qualitat de la deliberació. No tot tipus de comunicació o d'intercanvi és normalment considerat com a «deliberatiu». La deliberació denota una determinada forma de comunicació que exigeix uns mínims tant sobre els subjectes que hi participen i la seva actitud com en termes de qualitat dels raonaments i de l'argumentació. És important –en termes de legitimitat– garantir que hi hagi un debat de qualitat, que introdueixi informació rellevant, que sigui inclusiu i permeti la contraposició d'arguments i de punts de vista diferents per tal que es pugui examinar a fons un determinat tema o problemàtica des de

Vegeu també

Per a aprofundir sobre els criteris d'una bona deliberació, podeu consultar l'apartat «Què defineix una bona deliberació?» d'aquest mòdul didàctic.

diferents angles i involucrant les diferents parts afectades. L'objectiu és que es pugui arribar a posicions ben raonades i fonamentades, fins i tot –idealment– a una resposta consensuada. Hi ha un ampli debat en la literatura sobre quins són els criteris normatius que han de definir una bona deliberació.

5) Els efectes de la deliberació. La pràctica de la deliberació s'associa amb tot un seguit de virtuts cíviques. Per exemple, s'espera que el fet d'haver de contrastar els arguments i entrar en contacte amb punts de vista diferents conduïxi cap al desenvolupament d'actituds més tolerants i respectuoses envers la diferència o una major empatia o capacitat de posar-se a la pell dels altres. En teoria, la deliberació també hauria de permetre observar un cert aprenentatge entre el públic deliberant, una major capacitat argumentativa (forçant els individus a racionalitzar la seva posició i escoltar els raonaments dels altres) o una major reflexió que podria conduir cap a canvis d'opinió (en cas que es presentin arguments més convincents). Amb tot, les recerques empíriques mostren resultats força dispars, no necessàriament positius, depenent de les condicions i els participants que deliberen.

Vegeu també

Per a aprofundir sobre aquesta qüestió, podeu consultar l'apartat «Els resultats i efectes de la deliberació» d'aquest mòdul didàctic.

2. Què defineix una bona deliberació?

La definició dels elements que constitueixen una bona deliberació ha estat objecte de múltiples debats dins de la literatura especialitzada. La principal contribució d'aquests debats és la d'aportar els trets distintius que caracteritzen idealment la «deliberació» i que, per tant, permeten diferenciar-la d'altres formes de comunicació. Cal entendre aquests principis normatius com un **ideal regulatiu**, és a dir, com una descripció d'un estat ideal, que es pot veure per tant allunyada de la pràctica real. Tot i que l'orientació és bàsicament normativa (pròpia del terreny de l'«haver de ser»), la creació d'estàndards deliberatius també ha orientat la recerca empírica, com veurem més endavant, per mitjà de la creació de diferents **índexs de qualitat deliberativa** que han estat utilitzats per a mesurar la deliberació en diferents fòrums i àmbits.

Un dels autors més influents en el debat sobre els estàndards normatius de la deliberació ha estat probablement l'obra del filòsof alemany **Jürgen Habermas**. Per aquest motiu, ens entretindrem una mica més per a presentar la seva teoria i, en particular, alguns elements bàsics de la seva ètica discursiva.

Jürgen Habermas

L'obra de Jürgen Habermas, emmarcada dins de la denominada Escola de Frankfurt, ha exercit una enorme influència en el debat sobre la democràcia deliberativa. La seva contribució filosòfica és molt àmplia i comprèn qüestions d'epistemologia, filosofia del llenguatge, teoria política, teoria del dret o ètica, amb un plantejament centrat en la revisió crítica i defensa del projecte il·lustrat de raó.

L'ètica discursiva de Habermas s'inspira en la tradició filosòfica kantiana, que concep la moral com un seguit de normes que, per a ser vàlides, han de ser imparcials i universalitzables. De fet, Kant assumia que qualsevol norma moral per a ser vàlida ha de passar el test de ser universalitzable, com dicta l'imperatiu categòric: «actua de tal manera que la màxima de la teva acció pugui esdevenir llei universal». D'igual manera, el plantejament de Habermas assumeix l'autonomia moral dels individus –és a dir, que les normes han de derivar del propi individu com a ésser racional. Però per a Habermas, el criteri d'universalització de la norma no es pot justificar suficientment apel·lant a la raó individual d'un mateix sinó que ha d'implicar necessàriament un procés de diàleg racional entre totes les parts implicades. Aquest diàleg pressuposa el reconeixement de la pluralitat existent en la societat i la necessitat d'un enfocament intersubjectiu, és a dir, la necessitat d'interactuar discursivament amb els altres per a arribar a una visió compartida. Per a Habermas, la tasca de la filosofia –en aquest cas moral– consisteix a establir les bases d'un procediment discursiu just en què els participants puguin debatre lliurement i sense coaccions. Aquest procediment deliberatiu implica l'intercanvi d'arguments en unes determinades **condicions ideals** –com ara l'obertura a totes les parts implicades, igualtat de veu, sinceritat en els arguments i l'absència de coaccions– que han de garantir que allò que prevalgui finalment sigui «la força del millor argument», o dit altrament, **la força de la raó**. Per a Habermas, aquest procés també té una càrrega cognitiva (o una funció epistèmica), ja que implica un **procés d'aprenentatge col·lectiu**.

Políticament, seguint Habermas (vegeu Habermas 2009), una correcta institucionalització de la deliberació ha de permetre:

- Mobilitzar les qüestions i temes rellevants, amb els seus arguments a favor i en contra.
- Avaluar racionalment les diferents alternatives abans de prendre una decisió.

Lectures recomanades

J. Habermas (1990). *Moral consciousness and communicative action*. MIT press.

J. Habermas (2009). «¿Tiene aún la democracia una dimensión epistémica?». *¡Ay Europa! Pequeños escritos políticos*. Madrid: Editorial Trotta.

La legitimació en termes deliberatius implica a la pràctica un bon funcionament dels diferents espais discursius en què es produeix la comunicació política (cadascun dels quals amb els seus propis fòrums i funcions). Això engloba tres grans nivells:

- 1) els discursos institucionalitzats que es produeixen en els àmbits de decisió (govern, parlaments, tribunals, etc.);
- 2) la comunicació de masses (mediatitzada per mitjà dels mitjans de comunicació i en què intervenen una pluralitat d'actors diferents); i
- 3) la comunicació quotidiana dins de la societat civil (ciutadans, moviments socials).

Caldria esperar que tant la societat civil com l'esfera dels mitjans de comunicació de masses ajudin a crear opinions raonades i informades que serveixin de base per als processos de decisió. D'altra banda, per al bon funcionament d'aquests espais, cal que el poder polític i econòmic no dominin ni controlin els mitjans de comunicació ni els actors de la societat civil de manera que les demandes i interessos del ciutadans puguin emergir i arribar a les estructures polítiques.

El debat sobre els fonaments normatius de la deliberació és extens i ple de matisos. Resultaria impossible d'entrar-hi amb el detall que es mereix en aquestes poques línies. Amb tot, val la pena de remarcar que un dels principis més reiterats en la literatura és la **reciprocitat implícita en la mateixa idea de deliberació**. Certament, dialogar implica més d'un subjecte i, per tant, pressuposa una reflexió sobre la manera com s'ha de produir aquesta relació o interacció amb els altres.

La deliberació requereix haver de justificar amb arguments la pròpia posició davant dels altres. Per tant, implica un esforç per a fer comprensibles els arguments a altres persones (especialment aquelles que hi poden estar en desacord) però també implica escoltar i revisar la pròpia posició en vista dels arguments que aportin els altres.

Darrere d'aquesta visió hi ha connectada una idea moral sobre l'exercici de la raó pública que ha centrat l'obra de teòrics cabdals en la filosofia política contemporània com Jürgen Habermas o John Rawls. L'ètica discursiva de Habermas aniria en aquesta línia.

És evident que el desacord és un dels trets presents en tota societat, tot i que potser és més evident i visible en sistemes democràtics. A tall il·lustratiu, val la pena de fer referència en aquest punt al llibre *Democracy and Disagreement* (Gutmann i Thompson, 1996), el qual parteix d'una constatació evident: l'existència i la persistència inevitable de desacords sobre qüestions fonamentals dins de les societats (un dels exemples que posen els autors és la qüestió de l'avortament, però se'n poden citar molts altres). Aquests desacords es poden produir per múltiples motius, des de l'escassetat de recursos fins a la incompatibilitat de valors. Per a aquests autors, l'aportació de la democràcia deliberativa és la següent: «quan els ciutadans o els seus representants mantenen desacords morals, han de continuar raonant junts fins a arribar a decisions mútuament acceptables» (Gutmann i Thompson, 1996, pàg. 1). Això no vol dir que el procés hagi de conduir necessàriament a un acord o que l'acord sigui possible, però almenys cal que hi hagi unes bases mínimes per a acceptar

Lectura complementària

Si esteu interessats en aquesta qüestió, podeu llegir el debat que mantenen aquests dos autors en relació amb els seus posicionaments teòrics. Vegeu **J. Habermas, J. Rawls** (1998). *Debate sobre el liberalismo político*. Barcelona: Paidós.

el desacord i tractar-se els uns als altres amb un mínim de respecte mutu. En aquest sentit, Gutmann i Thompson destaquen tres principis mínims que han de guiar els arguments des d'un punt de vista deliberatiu:

- la **reciprocitat** (entesa a l'estil rawlsià com la necessitat d'aportar raonaments que puguin ser mútuament comprensibles i acceptables entre les parts),
- la **publicitat** (els arguments han de ser públics) i
- la **rendició de comptes** (cal justificar les decisions que s'adopten davant de tots els afectats).

Això en principi exclouria arguments basats en l'autointerès, ja que els raonaments haurien d'apel·lar a raons o principis que fossin acceptables per totes les parts.

A banda del debat normatiu, també hi ha hagut un interès creixent per traduir els criteris normatius en indicadors per a poder mesurar i comparar empíricament el grau de «deliberativitat» dels diferents fòrums on es produeixen debats. Alguns investigadors han realitzat propostes per a sistematitzar, operacionalitzar i mesurar la deliberació per mitjà de la generació d'índexs, d'entre els quals cal destacar l'**índex de qualitat discursiva (DQI)**¹ elaborat per Steenbergen *et al.* (2003) a partir de la interpretació de l'obra de Habermas (vegeu taula 1). Aquest índex va ser utilitzat inicialment pels autors per a analitzar la qualitat dels discursos parlamentaris, però també s'ha adaptat, o s'han utilitzat altres índexs similars, per a altres casos i contextos com ara per a l'anàlisi de fòrums en línia.

Taula 1. Criteris normatius que defineixen una bona deliberació i que són utilitzats per a la mesura del DQI, segons Steenbergen *et al.* (2003)

Índex de qualitat discursiva	
Criteri	Definició
1. Participació	Tothom ha de poder participar i dir-hi la seva lliurement.
2. Justificació	Els arguments que es presenten han d'estar justificats i han de ser lògicament coherents.
3. Bé comú	Consideració envers els altres i envers el bé de la col·lectivitat.
4. Respecte	Tractar els altres participants amb respecte (escoltar els seus arguments, reconèixer els seus drets, respectar les seves demandes i tenir en compte els contraarguments que plantegin).
5. «Constructivitat»	Voluntat d'arribar a acords o solucions que siguin mútuament acceptables (idealment, arribar a un consens).
6. Sinceritat	Expressió sincera de les preferències, sense que hi hagi enganys o conductes estratègiques.

Font: elaboració a partir d'M. R. Steenbergen, A. Bächtiger, M. Spörndli (2003). «Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index». *Comparative European Politics* (núm. 1, pàg. 21-48).

⁽¹⁾En anglès, *discursive quality index*.

Lectures recomanades

Sobre l'anàlisi dels discursos parlamentaris vegeu J. Steiner, A. Bächtiger, M. Spörndli, M. R. Steenbergen (2004). *Deliberative politics in action: Analysing parliamentary discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sobre l'anàlisi de fòrums en línia vegeu D. Janssen, R. Kies (2005). «Online forums and deliberative democracy». *Acta política* (vol. 40, núm. 3, pàg. 317-335).

L'avantatge d'utilitzar índexs d'aquest estil és que permeten quantificar el **grau de deliberació** per a poder realitzar anàlisis posteriors (i respondre preguntes com ara: una millor deliberació condueix a millors resultats?, etc.). El procés és laboriós, ja que implica disposar d'equips de codificadors que analitzin i avaluin cadascuna de les intervencions a partir de tot un seguit de pautes que operacionalitzin minuciosament cadascun dels criteris. Òbviament, aquest procés pot ser força complex en termes de codificació de la informació.

Amb tot, algunes caracteritzacions normatives de la deliberació han estat criticades com a excessivament rígides o poc realistes, i advoquen per eixamplar allò que caldria entendre per deliberació. Així, es contraposa la deliberació anomenada de «**tipus I**» (com la de l'índex DQI, amb un fort èmfasi en la justificació racional, la voluntat de consens i en la sinceritat dels interlocutors) amb una deliberació de «**tipus II**», força més laxa. Aquest darrer tipus implicaria una visió de la deliberació més inclusiva i més propera al que és empíricament observable i no descartaria formes de comunicació que incloguessin, per exemple, elements més passionals o emocionals (és a dir, no estrictament racionals), elements més retòrics o argumentacions basades en l'autointerès. De fet, una visió massa enfocada en la justificació racional podria anar en detriment d'un altre principi normatiu desitjable com és la inclusivitat i esbiaixar la deliberació en favor d'aquells que tenen major capacitat o recursos per a formular les seves demandes de manera argumentada (la qual cosa estaria molt probablement correlacionada amb el nivell d'educació i renda).

Pautes d'operacionalització

Per exemple, en relació amb la «justificació», cal establir pautes per a poder diferenciar una argumentació amb una justificació pobra d'una justificació més sofisticada.

Lectura recomanada

A. Bächtiger, S. Niemeyer, M. Neblo *et al.* (2010). «Symposium: toward more realistic models of deliberative democracy disentangling diversity in deliberative democracy: competing theories, their blind spots and complementarities». *The Journal of Political Philosophy* (vol. 18, núm. 1, pàg. 32-63).

3. On es produeix la deliberació?

Hi ha múltiples espais que tenen com a finalitat promoure el debat. Això inclou des dels més formals i institucionals en què hi participen determinades elits (com poden ser, per exemple, els parlaments o els tribunals), fins a espais més oberts a la participació directa dels ciutadans (com ara consells o assemblees ciutadanes, etc.) passant pels espais propis de la societat civil, o espais més informals en què es produeixen les converses del dia a dia entre els ciutadans.

Alguns analistes s'han centrat en l'anàlisi de la deliberació en institucions formals i han estudiat, per exemple, els discursos i debats parlamentaris. De fet, les institucions formals com ara els parlaments segueixen unes regles molt pautades amb l'objectiu de protegir i promoure el debat. Són institucions on es garanteix la pluralitat de punts de vista diferents (per exemple, per mitjà de la representació política) amb una regulació molt estricta sobre la dinàmica i els torns de paraula. Altres analistes s'han centrat en el paper dels ciutadans i la manera com es produeix la deliberació en determinats fòrums, sobretot arran d'experiències d'innovació democràtica que pretenen incorporar i copsar el punt de vista de la ciutadania sobre determinades qüestions. Alguns també han proposat estudiar el fenomen de la deliberació no tant des d'una institució o fòrum concret sinó com un sistema més ampli en el qual hi intervenen tot un conjunt d'actors i institucions molt diverses, cadascuna de les quals compleix uns objectius i funcions diferents. A continuació, esbossarem alguns dels punts d'interès sobre la qüestió d'on es produeix la deliberació, que d'alguna manera també entronca amb la pregunta sobre qui hi participa.

3.1. Enfocaments sistèmics de la democràcia deliberativa

Alguns enfocaments deliberatius han apostat per estudiar la deliberació des d'una perspectiva àmplia. No se centren tant a analitzar la deliberació que es produeix *dins* de determinades institucions, com ara parlaments o assemblees, sinó que adopten un punt de vista sistèmic. D'aquesta manera eixamplen el punt de mira per a incloure el conjunt d'espais on es produeix la deliberació i la forma com s'interrelacionen, des de les institucions formals on es prenen les decisions, fins a les xarxes de comunicació informal a nivell més micro com poden ser les converses quotidianes entre els ciutadans.

Lectura recomanada

J. Mansbridge, J. Bohman, S. Chambers (2012). «A systemic approach to deliberative democracy». *Deliberative systems: Deliberative democracy at the large scale* (pàg. 1-26).

Aquests enfocaments entronquen amb el concepte i la idea d'esfera pública.

La noció d'**esfera pública** es refereix a una esfera diferenciada de l'estat –i independent del poder de l'estat– on els ciutadans i els diferents actors de la societat civil fan sentir lliurement la seva veu i actuen políticament.

El manteniment de l'esfera pública requereix determinades llibertats democràtiques (que inclouen llibertat de premsa, associació, pluralitat de fonts d'informació, etc.), però també depèn del compromís i dinamisme de la societat civil i de les diverses associacions, moviments i fòrums on s'organitza. En principi, s'espera que una esfera pública dinàmica, amb tota la seva pluralitat i multiplicitat de fòrums de discussió i espais d'acció política enforteixi el debat públic. És a dir, s'espera que inclogui la diversitat de punts de vista de la societat, que faci sentir la veu dels diferents grups i col·lectius i que ajudi a identificar qüestions o problemàtiques d'interès que necessiten atenció. En definitiva, s'espera que exerceixi una funció crítica que forci a considerar determinats temes i les diferents alternatives en joc i que, en termes deliberatius, pressionï cap a una millora dels processos de decisió.

Són diversos els motius per adoptar una visió més holística o àmplia sobre el fenomen deliberatiu. Mansbridge *et al.* (2012) proposen almenys tres avantatges a l'hora d'adoptar una perspectiva sistèmica de la deliberació:

1) **Tractar la deliberació a una escala més gran.** Un enfocament sistèmic pretén anar més enllà de l'experiència deliberativa d'una determinada institució. L'objectiu és entendre com la deliberació funciona i està organitzada en una determinada comunitat o col·lectiu –on hi intervenen una multiplicitat molt diversa d'actors, grups i institucions– o com ha anat evolucionat al llarg del temps.

2) **Estudiar la divisió del treball.** Un enfocament més ampli permet veure quines són les funcions de les diferents parts que configuren el sistema, quina és la seva contribució, o els seus punts forts o febles. Per exemple, és possible que alguns fòrums deliberatius tinguin mancances des d'un punt de vista estricte de la qualitat deliberativa, però en canvi poden jugar un paper fonamental a l'hora d'enfortir la capacitat deliberativa del sistema com a conjunt.

Per exemple, la deliberació en enclavaments o grups homogenis amb una retòrica partidista pot ser vista com a subòptim en termes deliberatius (ja que exclou el factor diversitat i la contraposició de punts de vista), però també pot servir per enfortir la confiança i l'autoestima sobretot entre grups minoritzats dins de la societat. D'aquesta manera, pot contribuir a generar una identitat compartida i facilitar que aquests grups s'organitzin, participin en l'esfera pública i facin sentir la seva veu en altres fòrums.

3) **Avaluar la deliberació dins d'un context més ampli.** Una visió sistèmica pot ajudar a detectar alguns problemes, patologies o dèficits deliberatius que es produeixen dins d'una determinada societat. Es poden produir dèficits en

Lectura recomanada

J. Habermas (1981). *Historia y crítica de la opinión pública: la transformación estructural de la vida pública*. Barcelona: Gustavo Gili.

Vegeu també

Per a aprofundir en la qualitat deliberativa, podeu consultar l'apartat «Què defineix una bona deliberació?» d'aquest mòdul didàctic.

termes deliberatius, per exemple, si la majoria de fòrums estan dominats per determinats grups o classes socials, la qual cosa confereix una major capacitat d'influència a determinades veus o interessos en detriment d'altres. Altres problemes poden venir de l'existència de grups extremadament segmentats i polaritzats fins al punt que resulti impossible que hi hagi espais transversals per al debat o diàleg on poder contrastar diferents punts de vista. Un altre problema pot ser la incomunicació entre diferents fòrums, per exemple, entre les qüestions que es debaten dins dels espais de la societat civil i els fòrums més institucionals on es prenen les decisions i es promulguen les lleis.

3.2. Internet: un espai per a la deliberació de masses?

L'accelerada evolució i difusió de les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC) ha contribuït a canviar el paradigma i els codis de la comunicació.

Fins fa relativament poc, el sistema tradicional de mitjans de comunicació de masses s'ha basat en una estructura asimètrica en la qual uns actors presenten la informació mentre que uns altres, els espectadors, fan de mers observadors sense possibilitat de rèplica (vegeu Habermas 2009). El bon funcionament d'aquesta divisió del treball es basava en la professionalitat i la independència dels mitjans a l'hora de seleccionar la informació i presentar-la de forma intel·ligible al gran públic. Tanmateix, internet alteraria aquesta dinàmica atès que no solament permetria la possibilitat de retroalimentació per part del públic, sinó que permetria que qualsevol persona pogués accedir al gran públic sense haver de passar pels filtres tradicionals.

Des d'un punt de vista deliberatiu, són nombrosos els beneficis que pot aportar el nou entorn digital d'internet i de les xarxes socials, com per exemple, l'obertura del debat cap a públics massius, la facilitat de resposta i interacció entre els individus o la capacitat per introduir temes dins de l'agenda més enllà dels intermediaris habituals de la política. De fet, alguns han vist internet com un fòrum deliberatiu a escala massiva, el qual de manera més o menys anàrquica, informal o desorganitzada, podria conduir cap a l'expressió d'una **intel·ligència humana col·lectiva**.

Ara bé, tot i les seves potencialitats, internet també pot presentar problemes seriosos des d'un punt de vista deliberatiu, com han assenyalat alguns crítics. Per citar-ne només alguns:

- **La fragmentació de l'esfera pública.** El grau de personalització de la informació en els espais digitals (sigui per pròpia elecció o, de manera més subtil, per mitjà d'algorismes segons les preferències) podria conduir cap a una certa balcanització de l'espai digital amb l'aparició d'enclavaments deliberatius aïllats els uns dels altres. D'alguna manera, es podria produir

Lectura recomanada

J. Habermas (2009). «¿Tiene aún la democracia una dimensión epistémica?». *¡Ay Europa! Pequeños escritos políticos* (pàg. 136-183). Madrid: Editorial Trotta.

la paradoxa que una major quantitat i pluralitat de la informació conduís cap a una major segmentació i aïllament informatiu.

- **L'encapsulament del debat dins de càmeres de ressonància (*echo-chambers*).** Aquest punt es derivaria de l'anterior. Una de les conseqüències negatives de la fragmentació seria que el debat públic s'acabés esmicolant en grups de persones que pensen de manera similar. Així, un dels elements clau de la deliberació –que és la contraposició d'arguments i l'exposició a raonaments alternatius– acabaria esvaint-se. Per a alguns analistes, aquesta dinàmica podria accentuar alguns comportaments com ara una major polarització o radicalització de les opinions.
- **Comportaments incívics.** Tot i que l'anonimat en els espais digitals pot ser un mecanisme facilitador de l'expressió d'opinió (sobretot quan es tracta de minories o grups estigmatitzats), també pot ser un factor que promogui determinats comportaments incívics com ara insults, pressions, amenaces, etc., que poden sabotejar el bon funcionament i les potencialitats del debat.
- **El perill del control i la manipulació de l'opinió pública.** Una problemàtica greu és la capacitat de control i manipulació dels entorns digitals, per mitjà de mecanismes com ara la difusió d'informació falsa o intencionalment esbiaixada (el que es coneix com a *fake news*). La transmissió d'aquestes informacions pot distorsionar la percepció sobre la realitat i manipular l'opinió pública en un sentit o altre. Certament, la manipulació no és pas un fenomen nou, però les proporcions que pot adquirir en el món digital són enormes.

3.3. La deliberació en minipúblics

En els darrers anys, ha guanyat pes dins de les experiències deliberatives la idea dels minipúblics.

L'objectiu dels **minipúblics** és el de crear per mitjà de determinats mètodes de selecció (que, per a garantir la màxima varietat i representativitat parteixen de la base d'una selecció aleatòria) grups que representin les característiques sociodemogràfiques del conjunt de ciutadans.

La **selecció aleatòria** permet eliminar biaixos que tindrien altres mecanismes, com per exemple, deixar que els participants s'autoseleccionin (és a dir, obrir la participació a tothom que volgués prendre-hi part). L'**autoselecció** faria que persones amb un determinat perfil, com ara persones més formades, amb temps lliure, amb més recursos, més proclius al debat, etc., estiguessin sobre-representades i que, per tant, es perdés diversitat de perspectives i procedènci-

Lectura recomanada

C. R. Sunstein (2018). *#Republic: Divided democracy in the age of social media*. Princeton: Princeton University Press.

Minipúblics

Trobem múltiples exemples basats en aquesta idea com ara: enquestes deliberatives, assemblees ciutadanes, etc.

es. D'altra banda, l'objectiu és crear un entorn amb les condicions més favorables possibles (per exemple, per mitjà de la formació prèvia dels participants abans del debat, presència de moderadors, ajuda de suport tècnic per a aportar informació de valor, etc.) a fi de garantir que es produeixi una deliberació de qualitat entre els participants.

El sorteig com a instrument democràtic

La selecció de ciutadans per sorteig no és pas un element nou en la història de la democràcia. Aquesta era una pràctica habitual, per exemple, en la democràcia atenenca a l'hora de configurar la composició d'institucions rellevants dins del sistema d'organització política. Aristòtil, de fet, considerava el sistema d'elecció com un mecanisme oligàrquic, mentre que el sorteig era més identificat com a més propi d'una democràcia ja que tractava tothom per igual (vegeu *La Política* IV, 9). El sorteig ha estat utilitzat com a mecanisme d'imparcialitat en processos polítics al llarg de la història, malgrat que com a idea democràtica ha quedat enterrada per la representació política.

Una de les primeres mencions del terme **minipúblic** (*minipopulus*) apareix en la proposta plantejada per Robert A. Dahl al final del seu llibre *La Democràcia i els seus crítics*. Tanmateix, els orígens són força més remots, ja que la idea entronca amb pràctiques basades en la creació d'institucions amb legitimitat democràtica per mitjà del mecanisme de sorteig, pràctica força habitual en la democràcia antiga. Fixem-nos en la reflexió que planteja Dahl en la part final del seu llibre –un clàssic en el camp de la teoria de la democràcia:

«Un públic atent que representi el judici ben format del propi demos? La idea sembla autocontradictòria, però no té perquè ser-ho forçosament. Suposem que un país democràtic avançat creés un *minipopulus* d'uns mil ciutadans escollits a l'atzar d'entre el demos total, la tasca del qual consistiria en deliberar, potser durant un any, sobre una qüestió particular i després donés a conèixer el seu veredict. Els integrants d'aquest *minipopulus* es "reuniran" gràcies a les telecomunicacions [...]

Aquesta institució del *minipopulus* [...] seria, segons ho entenc, no un substitut sinó un complement dels organismes legislatius [...] Els judicis del *minipopulus* "representarien" els del demos. El seu veredict seria el veredict del propi demos, si aquest estigués en condicions d'aprofitar els millors coneixements disponibles per resoldre quines polítiques poden amb més probabilitat dur-lo cap als fins que persegueix. Per tant, els judicis del *minipopulus* derivarien la seva autoritat de la legitimitat mateixa de la democràcia.»

R. A. Dahl (1992). *La democràcia y sus críticos* (pàg. 408, traducció pròpia al català). Barcelona: Paidós.

Els minipúblics introdueixen un tipus de representació diferent de la representació política que sorgeix de processos electorals. La idea dels minipúblics consisteix a crear un entorn tant similar com sigui possible al conjunt de la societat i, per tant, cerca una representació de tipus **sociodemogràfic**.

D'alguna manera, s'espera que les conclusions a què pugui arribar un minipúblic siguin les mateixes a les que arribaria el conjunt de tota la societat si es pogués reunir per a debatre sobre una determinada qüestió i si disposés de les condicions necessàries per a una bona deliberació.

Lectura recomanada

Per a una discussió interessant sobre aquest tema, vegeu, per exemple, Y. Sintomer (2012). «Selecció aleatòria, autogovern republicà i democràcia deliberativa». *Enrahonar: an international journal of theoretical and practical reason* (núm. 48, pàg. 133-156).

De fet, l'atractiu dels minipúblics –atès que es tracta de grups reduïts– està en la possibilitat de poder dissenyar processos deliberatius amb unes condicions òptimes per a la deliberació (garantint la màxima informació entre els participants, la participació de moderadors per a assegurar que tothom hi pugui dir la seva, etc.).

Tanmateix, la idea dels minipúblics implica alguns sacrificis. En aquest sentit, resulta il·lustratiu el trilema democràtic que dibuixa Fishkin (2011). Segons Fishkin, la relació entre tres ideals desitjables de la democràcia com són la **igualtat política**, la **participació de les masses** i la **deliberació** és problemàtica, ja que hi ha tensions latents entre ells.

D'aquí ve la idea del **trilema**: és difícil assolir tots tres ideals alhora, de manera que la consecució de dos dels objectius implica necessàriament la renúncia d'un tercer.

Seguint la lògica del trilema, es pot optar per la igualtat política i la participació de masses, però a costa de sacrificar la deliberació. Els referèndums o les eleccions podrien ser un clar exemple: es garanteix la participació de tothom en igualtat de condicions per mitjà del vot, però el debat polític se sol delegar a determinats grups (mediatitzats per mitjà dels mitjans de comunicació de masses) i el públic sol exercir un paper més aviat passiu com a mer espectador, amb clars incentius per estar desconnectat i desinformat. També es pot escollir la participació de masses i la deliberació, però a costa de sacrificar la igualtat política. Aquest seria el cas, per exemple, d'obrir la deliberació al públic que volgués participar-hi, però l'autoselecció faria que només hi participessin aquelles persones o grups que tinguessin unes característiques determinades (per exemple, majors recursos, interès polític, etc.), de manera que la participació acabaria essent esbiaixada i, per tant, es violaria el principi d'igualtat. Finalment, una tercera opció seria apostar per la igualtat política i la deliberació, per mitjà de la creació de microcosmos deliberatius (aquesta seria la via dels minipúblics). D'aquesta manera es podrien crear unes condicions adequades per a un debat ciutadà amb unes condicions mínimes –amb informació contrastada, contraposició d'arguments, etc.– dins de grups reduïts que fossin representatius del conjunt de la societat, però el preu a pagar seria la renúncia de la participació de masses.

Amb tot, també hi ha hagut propostes per intentar fer extensiva la deliberació a gran escala. Un exemple és el que Ackerman i Fishkin (2002) van anomenar el «dia de la deliberació» (*deliberation day*). Aquesta proposta –ideada com un experiment mental– consistiria a crear, una setmana abans de les eleccions, multitud de grups de deliberació entre ciutadans arreu del país per a discutir els principals temes de la campanya, els ciutadans rebrien una compensació econòmica pel temps dedicat en la participació en els debats i assumirien el compromís d'anar a votar el dia de les eleccions. D'aquesta manera es podria

garantir un vot més conscient i informat en els processos electorals. Ara bé, els costos organitzatius d'aquest tipus de proposta serien segurament difícils d'assumir.

3.3.1. Les enquestes deliberatives

Les **enquestes deliberatives** constitueixen una de les experiències amb més ressò dins del camp de la innovació en democràcia deliberativa. Combinen elements propis dels sondejos d'opinió (com l'ús de qüestionaris) amb elements pròpiament deliberatius (mitjançant la creació de grups de debat). Aquest instrument va ser desenvolupat pel teòric James Fishkin, el qual partia de la reflexió que les enquestes tradicionals recollien sovint l'opinió del públic sobre una gran varietat de temes, però sense que els ciutadans haguessin tingut prèviament l'oportunitat de pensar-hi o reflexionar-hi seriosament, o de contrastar la seva opinió amb altres punts de vista. Les enquestes deliberatives, en canvi, sí que permetrien mesurar quina seria l'**opinió informada** dels ciutadans.

Les enquestes deliberatives es basen en la selecció aleatòria d'una mostra representativa de ciutadans que es reuneixen per a debatre sobre una determinada qüestió. S'ha de tractar d'un nombre prou gran per a garantir que hi hagi pluralitat de punts de vista, però prou petit perquè pugui funcionar de manera dinàmica (normalment amb una combinació de sessions de debat en grups petits i sessions plenàries amb tots els participants). El debat es produeix en unes condicions determinades. Prèviament es proporciona informació detallada sobre la qüestió i hi intervenen experts per a aportar els pros i contres del tema des de diferents angles. Els debats en grup són guiats per moderadors a fi d'assegurar que tothom pugui dir-hi la seva (per exemple, evitar que uns quants acabin monopolitzant la paraula) i assegurar un clima còmode i agradable que faciliti l'intercanvi d'opinions (per exemple, eliminar possibles pressions socials, prejudicis, gestionar el conflicte quan apareix, etc.).

L'estat d'opinió dels ciutadans, abans i després del debat, es pot mesurar i comparar per mitjà de qüestionaris previs i posteriors. De fet, és possible que alguns ciutadans canviïn la seva visió del problema un cop han pogut informar-se més a fons, escoltar altres punts de vista i interactuar amb experts i altres ciutadans. Les diferències entre el moment previ i posterior il·lustrarien els efectes de la deliberació i permetria observar com pot variar l'opinió amb unes condicions adequades per a la reflexió. Les enquestes deliberatives poden aportar informació útil, per exemple, quan es vol conèixer l'opinió ciutadana sobre un tema o qüestió d'interès, sobre el qual la ciutadania té poc coneixement o informació, o una visió poc contrastada o amb prejudicis.

Lectura recomanada

J. S. Fishkin (1997). *The voice of the people: Public opinion and democracy*. Connecticut: United States Yale university press.

Experiments sobre enquestes deliberatives

Hi ha múltiples experiments realitzats amb enquestes deliberatives arreu del món. Podeu trobar informació i experiències sobre enquestes deliberatives a la pàgina web del Center for Deliberative Democracy.

3.3.2. Els consells o assemblees ciutadanes

Una altra aplicació amb la lògica dels minipúblics és la creació d'òrgans o assemblees formades directament per ciutadans escollits a l'atzar a fi de deliberar durant un període de temps limitat sobre un determinat tema o una qüestió d'interès, habitualment amb un caràcter consultiu. Normalment els integrants d'aquestes assemblees compten amb una formació prèvia i disposen d'informació necessària i assistència tècnica per a poder enfocar adequadament el debat. Aquests consells ciutadans poden servir de suport en diferents fases del procés d'elaboració de les polítiques. D'alguna manera, impliquen la inclusió d'un nou element en el procés: l'opinió de la «gent corrent», que es complementa amb la lògica representativa (representants polítics elegits) o tecnocràtica (experts).

El cas d'Irlanda

Per citar alguns casos s'han donat experiències vinculades a debatre qüestions com ara en matèria de reforma del sistema electoral (com va ser el cas de les províncies de British Columbia i Ontàrio al Canadà) o reformes de la constitució (com, per exemple, a Irlanda). En relació amb el cas d'Irlanda, la iniciativa *We the Citizens* va consistir en una experiència pilot basada a escollir aleatòriament un grup de cent ciutadans per a deliberar sobre determinats temes d'interès polític escollits pels mateixos ciutadans. L'experiència va obtenir uns resultats positius, amb un increment de l'interès per la política i la percepció d'eficàcia política (és a dir, la percepció d'influència sobre el sistema polític) entre els participants. Aquesta experiència va servir de precedent per a la convenció constitucional irlandesa que va incloure un grup de ciutadans seleccionats aleatòriament que va participar en el procés de reforma de la constitució. L'any 2016 es va donar continuïtat a aquest impuls amb la creació de l'Assemblea Ciutadana, formada per ciutadans escollits a l'atzar i dedicada a debatre qüestions d'interès públic com ara la despenalització de l'avortament, tema que va ser sotmès a referèndum l'any 2018. D'aquesta manera, es va donar solució a una de les controvèrsies més importants que venien dividint el Parlament irlandès des de feia dècades.

El cas d'Islàndia

El cas d'Islàndia també és força il·lustratiu i mostra algunes de les tensions i conflictes que poden emergir en aquests processos. El procés de reforma de la constitució islandesa tenia un fort caràcter ciutadà, després de la indignació amb les elits polítiques que va comportar la devastadora crisi econòmica de l'any 2008. El procés va comptar amb una selecció aleatòria de 950 ciutadans que van fixar els principals punts d'interès, que servien de punt de partida per a l'assemblea constitucional (formada per 25 membres escollits per vot directe) encarregada d'elaborar la proposta. Finalment, la proposta va ser votada mitjançant un referèndum no vinculant (2012), però no va ser mai votada pel Parlament i, per tant, la proposta va quedar «congelada». Sembla ser que els motius de la paràlisi són múltiples, des de pressions de *lobbies* contraris a alguns dels preceptes de la proposta constitucional fins a la recuperació econòmica que va reduir la pressió ciutadana. Aquest episodi reflecteix els conflictes i el xoc de legitimitats –no sempre fàcils de resoldre– que poden aparèixer entre la via representativa i la participació directa de la ciutadania.

Algunes propostes van més enllà de les fronteres convencionals. Alguns analistes han proposat, fins i tot, la creació d'assemblees deliberatives globals formades per ciutadans d'arreu del món escollits a l'atzar per a tractar qüestions d'interès en l'agenda global i enfortir les pràctiques democràtiques en un entorn més aviat «hostil» i poc propici com és l'esfera internacional.

Lectura recomanada

Vegeu, per exemple, J. Gastil, R. Richards (2013). «Making direct democracy deliberative through random assemblies». *Politics & Society* (vol. 41, núm. 2, pàg. 253-281).

Lectura recomanada

D. M. Farrell, E. O'malley, J. Suiter (2013). «Deliberative democracy in action Irish-style: The 2011 We The Citizens pilot citizens' assembly». *Irish Political Studies* (vol. 28, núm. 1, pàg. 99-113).

Lectura recomanada

H. Landemore (2015). «Inclusive constitution-making: The Icelandic experiment». *Journal of Political Philosophy* (vol. 23, núm. 2, pàg. 166-191).

Lectura recomanada

J. S. Dryzek, A. Bächtiger, K. Milewicz (2011). «Toward a deliberative global citizens' assembly». *Global Policy* (vol. 2, núm. 1, pàg. 33-42).

4. Els resultats i efectes de la deliberació

Són múltiples les bondats i les expectatives que s'associen amb la deliberació des d'un punt de vista normatiu. Ara bé, quins efectes té la deliberació a la pràctica?, quines condicions afavoreixen o perjudiquen la deliberació?, com es comporten els individus quan deliberen? amb quins conflictes o problemes topa la deliberació?, etc. En definitiva, la pràctica i el funcionament de la deliberació planteja tot un seguit d'interrogants que han estat objecte d'estudi per part de recerques empíriques. Aquests interrogants han estat abordats per mitjà d'una pluralitat de mètodes diferents dins de les ciències socials, des de l'observació i l'ús d'entrevistes o enquestes fins a l'anàlisi de continguts, passant per l'elaboració d'experiments (comparant diferents entorns deliberatius amb diferents tipus de tractaments).

A mesura que ha anat creixent el nombre d'experiències deliberatives, també ha crescut l'interès per a comprendre quins efectes tenen aquests processos i amb quines problemàtiques s'enfronten. La recerca empírica s'ha centrat especialment a analitzar com s'han dissenyat i implementat els projectes deliberatius i quin impacte o quines conseqüències han tingut. De fet, la recerca empírica ha contribuït a conèixer millor quines variables o quins condicionants poden afectar el bon funcionament de la deliberació.

Els analistes assenyalen que les troballes empíriques han estat força desiguals, amb resultats contradictoris o poc concloents que apunten cap a diferents bandes. En alguns casos, per exemple, s'ha observat que la deliberació pot ajudar a millorar la comprensió mútua i el respecte cap a la diferència. Però també pot conduir cap a posicions més extremes o, fins i tot, més intolerants. Aquesta variabilitat en els resultats fa necessària sobretot l'atenció en les condicions i la manera com es produeix la deliberació. Pot resultar clau, per exemple, el tipus de públic que delibera (si es tracta de grups més aviat homogenis o hi ha una major varietat d'opinions), el paper dels moderadors a l'hora d'estructurar el debat, el rol dels experts i el tipus d'informació compartida, la rellevància del tema que se sotmet a discussió (és un tema d'interès?, genera polèmica i divisió social?, etc.), les conseqüències que tindrà la discussió (per a què servirà la deliberació?, tindrà un caràcter consultiu?), la motivació dels participants, etc. Tots aquests factors són elements que cal tenir en compte a l'hora de comprendre millor el paper que pot jugar la deliberació i els equilibris entre els quals es mou.

Estructuració del debat

Per exemple, un debat gens estructurat pot donar lloc a una discussió desordenada sense que s'arribi a cap mena de conclusió. Però un debat massa dirigit pot donar la impressió de manipulació per part dels organitzadors i frustrar les expectatives dels participants.

Lectura recomanada

Vegeu, per exemple, la revisió dels estudis empírics elaborada per:

M. X. D. Carpini, F. L. Cook, L. R. Jacobs (2004). «Public deliberation, discursive participation, and citizen engagement: A review of the empirical literature». *Annu. Rev. Polit. Sci.* (núm. 7, pàg. 315-344).

D. M. Ryfe (2005). «Does Deliberative Democracy Work?». *Annu. Rev. Polit. Sci.* (núm. 8, pàg. 49-71).

D. F. Thompson (2008). «Deliberative democratic theory and empirical political science». *Annu. Rev. Polit. Sci.* (núm. 11, pàg. 497-520).

Aquesta complexitat ha portat a concloure que la deliberació és un fenomen exigent: «la deliberació no és fàcil [...] requereix una barreja de coneixements o habilitats, motivació i identitat cívica. És difícil crear les condicions que agrupin tots aquests elements» (Ryfe, 2005, pàg. 62-63). D'altra banda, alguns analistes remarquen que una de les contribucions més destacades de la recerca empírica és precisament exposar i fer visibles les possibles contradiccions i conflictes que poden aparèixer en la pràctica de la deliberació (Thompson, 2008, pàg. 511). De fet, és possible que aconseguir alguns dels objectius associats amb la deliberació impliqui renunciar-ne a altres, com apunta per exemple el trilema esbossat per Fishkin.

5. Algunes consideracions crítiques

L'enfocament deliberatiu de la democràcia també ha estat objecte de crítiques des de diversos fronts. Bona part d'aquestes crítiques (si més no, aquelles constructives) no impliquen una esmena a la totalitat del projecte deliberatiu i, en alguns casos, han servit per detectar buits o debilitats que necessitaven resposta. De fet, la discussió ha permès que el projecte anés guanyant solidesa i força amb la incorporació de nous punts de vista i, sobretot, de noves troballes provinents de la recerca més empírica. Tot seguit, destaquem breument algunes qüestions que han generat força debat sobre el model deliberatiu i que ens ajudaran a concloure aquest mòdul didàctic amb una mirada crítica.

- Una de les crítiques que han rebut les aproximacions deliberatives de la democràcia és l'èmfasi en una **idea massa racionalitzada de la política**, associada amb una mirada filosòfica o intel·lectualista, que porta a veure el conflicte polític com si fos una qüestió tractable i resoluble mitjançant una conversa civilitzada. Alguns crítics consideren que aquesta visió obvia les realitats de la política i del poder. Per què hauríem de pensar, per exemple, que aquell qui té la força o una posició de privilegi voldria resoldre una determinada qüestió o disputa per la via deliberativa? Per què hauria de renunciar a la seva capacitat de poder imposar la decisió que més li convé sense haver-se de justificar davant dels altres? D'altra banda, des de l'activisme democràtic, alguns crítics s'han manifestat escèptics davant d'alguns enfocaments deliberatius que ignoren les diferències estructurals de poder que poden tenir lloc en fòrums suposadament neutrals i defensen la contestació i la protesta com a mecanismes alternatius (vegeu, per exemple, Young 2001).
- En el fons, **és possible que la contraposició entre democràcia agregativa i deliberativa no sigui tan clara**. En alguns casos, el debat pot ser que no condueixi a cap solució acordada entre les parts més enllà de remarcar quins són els punts de discrepància i la distància que separa unes posicions de les altres. En aquest sentit, la dimensió deliberativa o el debat pot servir per aclarir les posicions, però per a arribar a una solució, ni que sigui provisional, caldrà incloure mecanismes d'agregació i votació per a adoptar una decisió o una altra.
- És possible que la deliberació entri en **conflicte amb altres principis democràtics** com és la participació de masses. De fet, sovint les propostes deliberatives combinen una radicalitat democràtica (mitjançant la incorporació de la participació i la veu dels ciutadans en el procés polític) juntament amb una apel·lació a la raó o la raonabilitat (no val qualsevol tipus d'interacció: cal que es produeixi d'acord amb uns estàndards mínims de

Lectura recomanada

Per a un recull de les troballes clau de la democràcia deliberativa com a projecte de recerca, en resposta a diverses crítiques que ha rebut el projecte deliberatiu vegeu, per exemple, N. Curato, J. S. Dryzek, S. A. Ercan *et al.* (2017). «Twelve key findings in deliberative democracy research». *Daedalus* (vol. 146, núm. 3, pàg. 28-38).

Lectura recomanada

I. M. Young (2001). «Activist challenges to deliberative democracy». *Political theory* (vol. 29, núm. 5, pàg. 670-690).

qualitat discursiva, la qual cosa imposa una sèrie de limitacions i condicions sobre els deliberants) que pot generar certes contradiccions.

- Fins a quin punt els ciutadans estan realment interessats o tenen ganes de debatre sobre qüestions polítiques? De fet, alguns analistes (vegeu, per exemple, Hibbing i Theiss-Morse, 2002) es mostren molt crítics amb algunes **visions considerades massa optimistes sobre el valor de la participació per part dels ciutadans**, o dubten que la participació o la deliberació ciutadanes hagin de produir necessàriament millors resultats que, per exemple, la democràcia representativa. De fet, les enquestes d'opinió pública solen mostrar un públic poc interessat en la política i poc propens a debatre en situacions de conflicte o controvèrsia política.
- Hi ha una relativa **distància entre el discurs normatiu de la deliberació i els resultats empíricament observables**. Certament, tant els enfocaments normatius com els empírics són necessaris i obeeixen a lògiques i funcions diferents que ajuden a entendre i copsar millor el fenomen en qüestió. Amb tot, com posen de manifest alguns acadèmics, cal enfortir el diàleg entre aquests dos enfocaments: cal que el debat normatiu atengui els problemes i conflictes que detecta la ciència empírica i cal que la ciència empírica atengui les preguntes del debat normatiu. Tal com recull Thompson en les seves conclusions sobre l'estat de la teoria de la democràcia deliberativa: «alguns dirien que fins que els filòsofs no esdevinguin politòlegs o fins que els politòlegs no esdevinguin filòsofs, no hi pot haver final als problemes de la nostra disciplina. Només llavors la teoria de la democràcia deliberativa veurà la llum del dia» (Thompson, 2008, pàg. 516).

Lectura recomanada

J. R. Hibbing, E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lectura recomanada

D. F. Thompson (2008). «Deliberative democratic theory and empirical political science». *Annu. Rev. Polit. Sci.* (núm. 11, pàg. 497-520).

6. Lectures seleccionades

Brugué, Q. (2011). «Recuperar la política desde la deliberación». *Revista Internacional de Organizaciones* (núm. 7, pàg. 157-174).

Aquest article és una bona primera introducció als temes principals que planteja la democràcia deliberativa. Parteix d'una diagnosi sobre la crisi de la política, per esbossar tot seguit els principals punts forts de la deliberació com a possible resposta. L'article recull una breu reflexió sobre què es pot esperar de la deliberació i de quina manera es pot implementar a la pràctica.

Dryzek, J. S.; Bächtiger, A.; Chambers, S. et al. (2019). «The crisis of democracy and the science of deliberation». *Science* (vol. 363, núm. 6432, pàg. 1144-1146).

Aquest breu article de només dues pàgines, signat per alguns dels principals investigadors dins del camp de la democràcia deliberativa, està concebut gairebé com un manifest en defensa de la deliberació com a resposta a la crisi actual de la política. De manera molt compacta, s'hi presenten els principals objectius i resultats d'aquest programa de recerca, i alguns dels reptes i experiències més destacats. El mateix títol, que inclou el terme «ciència de la deliberació», ja mostra la intenció dels autors de presentar la deliberació com una àrea d'estudi transversal (capaç d'atraure l'atenció de diferents disciplines acadèmiques) i consolidada tant a nivell teòric com metodològic.

Ganuzo, E.; Lafuente, R.; Francés, F.; Garrido, F. (2010). «La deliberación: influencia sobre la red actitudinal». Disponible a: <www.iesa.csic.es/eventos/adjunto_1OCTUBRE_2010.pdf>.

Per a aprofundir sobre els efectes de la deliberació, aquest article aporta una anàlisi empírica sobre un cas en concret, basat en una enquesta deliberativa sobre el debat de la gestió de l'aigua. La recerca mostra els canvis que experimenten els participants abans i després del debat, en termes de coneixement, eficàcia interna o xarxa actitudinal. Tot i que alguns elements poden resultar metodològicament complexos, el text és un bon exemple per comprendre com s'ha conduït i quines són les principals preocupacions de la recerca empírica dins d'aquest àmbit.

Habermas, J. (2006). «Political communication in media society: Does democracy still enjoy an epistemic dimension? The impact of normative theory on empirical research». *Communication theory* (vol. 16, núm. 4, pàg. 411-426) (tra-

ducció al castellà: J. Habermas (2009). «¿Tiene aún la democracia una dimensión epistémica?». *¡Ay Europa! Pequeños escritos políticos* [pàg. 136-183]. Madrid: Editorial Trotta).

L'obra de Habermas és una referència obligada en els estudis sobre deliberació. En aquest text hi trobareu una reflexió força compacta i sintètica sobre la seva posició teòrica i sobre el marc normatiu i empíric entorn de la deliberació en l'esfera pública. Ras i curt, el text es pregunta si la deliberació contribueix en la millora de l'opinió pública (d'aquí la dimensió epistèmica). La reflexió se centra especialment en el paper del sistema de mitjans de comunicació de masses i en algunes de les principals patologies de la comunicació que poden posar en risc els beneficis de la deliberació.

Sintomer, Y.; Blondiaux, L. (2004). «El imperativo deliberativo». *Estudios Políticos* (núm. 24, pàg. 95-114).

D'una banda, aquest article aporta algunes bases per a comprendre quin és el paper de la deliberació dins del debat teòric i quina és la seva principal contribució en relació amb altres concepcions alternatives de democràcia. De l'altra, també exposa algunes reflexions i consideracions sobre l'aplicació i la institucionalització de les idees deliberatives a la pràctica i alguns dels seus principals problemes.

Bibliografia

- Ackerman, B.; Fishkin, J.** (2002). «Deliberation Day». *Faculty Scholarship Series* (núm. 162). Disponible a: <digitalcommons.law.yale.edu/fss_papers/162>.
- Bächtiger, A.; Niemeyer, S.; Neblo, M. et al.** (2010). «Symposium: toward more realistic models of deliberative democracy disentangling diversity in deliberative democracy: competing theories, their blind spots and complementarities». *The Journal of Political Philosophy* (vol. 18, núm. 1, pàg. 32-63).
- Bohman, J.** (1998). «Survey Article: The Coming of Age of Deliberative Democracy». *Journal of Political Philosophy* (vol. 6, núm. 4, pàg. 400-425).
- Carpini, M. X. D.; Cook, F. L.; Jacobs, L. R.** (2004). «Public deliberation, discursive participation, and citizen engagement: A review of the empirical literature». *Annu. Rev. Polit. Sci.* (núm. 7, pàg. 315-344).
- Curato, N.; Dryzek, J. S.; Ercan, S. A. et al.** (2017). «Twelve key findings in deliberative democracy research». *Daedalus* (vol. 146, núm. 3, pàg. 28-38).
- Dahl, R. A.** (1992). *La democracia y sus críticos*. Barcelona: Paidós.
- Dahl, R. A.** (2008). *La igualdad política*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Dryzek, J. S.; Bächtiger, A.; Chambers, S. et al.** (2019). «The crisis of democracy and the science of deliberation». *Science* (vol. 363, núm. 6432, pàg. 1144-1146).
- Dryzek, J. S.; Bächtiger, A.; Milewicz, K.** (2011). «Toward a deliberative global citizens' assembly». *Global Policy* (vol. 2, núm. 1, pàg. 33-42).
- Elster, J.** (2005). «The market and the forum: three varieties of political theory». *Debates in contemporary political philosophy* (pàg. 335-351). Abingdon: Routledge.
- Farrell, D. M.; O'malley, E.; Suiter, J.** (2013). «Deliberative democracy in action Irish-style: The 2011 We The Citizens pilot citizens' assembly». *Irish Political Studies* (vol. 28, núm. 1, pàg. 99-113).
- Fishkin, J. S.** (1997). *The voice of the people: Public opinion and democracy*. Connecticut: Yale university press.
- Fishkin, J. S.** (2011). «Deliberative democracy and constitutions». *Social philosophy and policy* (vol. 28, núm. 1, pàg. 242-260).
- Gastil, J.; Richards, R.** (2013). «Making direct democracy deliberative through random assemblies». *Politics & Society* (vol. 41, núm. 2, pàg. 253-281).
- Habermas, J.** (1981). *Historia y crítica de la opinión pública: la transformación estructural de la vida pública*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Habermas, J.** (1990). *Moral consciousness and communicative action*. Massachusetts: MIT press.
- Habermas, J.** (2009). «¿Tiene aún la democracia una dimensión epistémica?». A: *¡Ay Europa! Pequeños escritos políticos* (pàg. 136-183). Madrid: Editorial Trotta.
- Habermas, J.; Rawls, J.** (1998). *Debate sobre el liberalismo político*. Barcelona: Paidós.
- Hibbing, J. R.; Theiss-Morse, E.** (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Janssen, D.; Kies, R.** (2005). «Online forums and deliberative democracy». *Acta política* (vol. 40, núm. 3, pàg. 317-335).
- Landmore, H.** (2015). «Inclusive constitution-making: The Icelandic experiment». *Journal of Political Philosophy* (vol. 23, núm. 2, pàg. 166-191).
- Manin, B.** (1987). «On legitimacy and political deliberation». *Political theory* (vol. 15, núm. 3, pàg. 338-368).
- Manin, B.** (1998). *Los principios del gobierno representativo*. Madrid: Alianza Editorial.

Mansbridge, J. (2015). «A minimalist definition of deliberation». *Deliberation and development: Rethinking the role of voice and collective action in unequal societies* (pàg. 27-50).

Mansbridge, J.; Bohman, J.; Chambers, S. (2012). «A systemic approach to deliberative democracy». *Deliberative systems: Deliberative democracy at the large scale* (pàg. 1-26).

Ryfe, D. M. (2005). «Does Deliberative Democracy Work?». *Annu. Rev. Polit. Sci.* (núm. 8, pàg. 49-71).

Sintomer, Y. (2012). «Selecció aleatòria, autogovern republicà i democràcia deliberativa». *Enrahonar: an international journal of theoretical and practical reason* (núm. 48, pàg. 133-156).

Steenbergen, M. R.; Bächtiger, A.; Spörndli, M. (2003). «Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index». *Comparative European Politics* (núm. 1, pàg. 21-48).

Steiner, J.; Bächtiger, A.; Spörndli, M.; Steenbergen, M. R. (2004). *Deliberative politics in action: Analysing parliamentary discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sunstein, C. R. (2018). *#Republic: Divided democracy in the age of social media*. Princeton: Princeton University Press.

Thompson, D. F. (2008). «Deliberative democratic theory and empirical political science». *Annu. Rev. Polit. Sci.* (núm. 11, pàg. 497-520).

Young, I. M. (2001). «Activist challenges to deliberative democracy». *Political theory* (núm. 29, vol. 5, pàg. 670-690).